

Problematika nářečního výzkumu v současnosti¹

Sabina Konečná

ABSTRAKT:

Příspěvek se zaměřuje na problematiku současného nářečního výzkumu. Metodám sběru nářečního jazykového materiálu byla v minulosti věnována značná pozornost (např. Václav Vážný, Jaroslav Voráč, Marie Racková, Zdeňka Sochová). Ukazuje se, že v současnosti je nutno slevit z některých požadavků na zkoumané obce (např. velikost) i informátory (např. původ partnera). Přesto je možné zaznamenat řadu doposud nezachycených dialektismů, a to zejména v oblasti nářeční řemeslnické terminologie. Cenný jazykový materiál přináší např. současné terénní nářeční výzkumy na Prostějovsku, které se vyznačují dlouholetou tradicí oděvnictví; terminologie tradičních řemesel zde doposud soustavněji zkoumána nebyla. Zjištěné poznatky mají přínos pro Slovník nářečí českého jazyka, vznikající v dialektologickém oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., v Brně (Ireínová–Konečná 2016).

KLÍČOVÁ SLOVA:

nářečí, nářeční výzkum, dialektismus, řemeslnická terminologie, Slovník nářečí českého jazyka

ABSTRACT:

The article deals with the issues of the current dialect research. There have been a lot of linguistic studies focusing on the methods for collecting dialectal language material (e.g. Václav Vážný, Jaroslav Voráč, Marie Racková, Zdeňka Sochová). It turns out that it is necessary to compromise on some of the requirements for the villages (e.g. size) and the informants (e.g. partner's place of origin). It is, however, still possible to record quite a lot of dialectisms which have not so far been recorded, especially dialectal craftsman terminology. For instance, the present dialect research in Prostějov region brings valuable language material. The Prostějov region is well-known due to its long history of textile and garment production. The terminology of traditional crafts in the Prostějov region has not been described in much detail. The collected data and terminology are subsequently used in the Dictionary of Czech Dialects, which is being prepared in the Department of Dialectology of the Institute of the Czech Language of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Brno (Ireínová–Konečná 2016).

KEY WORDS:

dialect, dialect research, dialectism, craftsman terminology, Dictionary of Czech Dialects

„První a nejdůležitější úlohou práce dialektologické jest přesně zjišťovati fakta jazyková, sebrati je a popsati a pak teprve v druhé řadě jde o jejich třídění a výklad.“
(Havránek 1924: 340)

Sběr jazykového materiálu je prvořadým úkolem a těžištěm práce dialektologa, je pracný a trvá mnohdy desetiletí; má svá specifika a určitá pravidla. Problematice ná-

1 Tento příspěvek vznikl za podpory grantu GA ČR č. 16-04648S Odras života našich předků v mizejících slovech.

řečnického výzkumu byla v minulosti věnována značná pozornost, zejména ze strany autorů nářečních monografií (často slovníků); již František Bartoš v úvodu *Dialektologie moravské* (1886) zmiňuje způsob sběru a zpracování nářečnického jazykového materiálu a stručně charakterizuje informátory vhodné pro výzkum. Podrobně byly teoretické a metodologické aspekty nářečnického výzkumu popsány v souvislosti s jazykovězeměpisným bádáním a pracemi na Českém jazykovém atlase (dále ČJA). K nejvýznamnějším pojednáním na dané téma patří programová stať Václava Vážného K otázce jazykového atlasu zemí českých, která jako jeden z příspěvků zazněla v roce 1954 na dialektologické konferenci v Brně (tiskem vyšla o rok později ve *Slově a slovesnosti* /Vážný 1955/) a v níž se autor mj. zabýval otázkou přímého terénního výzkumu — výběrem míst a informátorů, požadavky na explorátory, způsobem a podmínkami výzkumu nebo transkripce a zvukovým záznamem promluv zkoumaných osob. Během výzkumu nářečí pro ČJA uveřejnili Jaroslav Voráč (vedoucí terénních prací v Čechách) a Marie Racková v *Slově a slovesnosti* článek (Voráč–Racková 1968), ve kterém zevrubně informovali o probíhajících pracích na ČJA, o výběru obcí, zkoumaných osob, o průběhu výzkumu a o užívaných výzkumných metodách. Poznátky o nářečnickém výzkumu jsou pak shrnuty v prolegomenech ČJA (Balhar a kol. 1992: 11–35), nejpodrobněji ve svazku posledním, v *Dotacích* (Balhar a kol. 2011). O metodách sběru nářečnického materiálu, způsobech a zdrojích pojednává (z lexikografického hlediska) také Zdeňka Sochová v pasáži *Nářeční lexikografie* v publikaci *Manuál lexikografie* (1995).

Ideální obcí pro výzkum zaměřený na tradiční vrstvu nářečí je stará venkovská obec založená ve středověku, nepřilíši velká, ležící stranou hlavních komunikací, neboť v takové obci je nářečí lépe uchováno a lze zde předpokládat větší výběr vhodných informátorů. Ideální informátor je místní rodák, člověk náležící ke starší generaci (tj. starší 65 let), který celý život prožil ve zkoumané obci a jehož rodiče a partner pocházejí/pocházeli z této obce, případně z nejbližšího okolí. Informátor by měl být přirozeně inteligentní a měl by mít zájem spolupracovat a aktivně se podílet na výzkumu.

Při současných výzkumech ovšem není možné dodržet všechna uvedená kritéria: obyvatelé se stěhují, dojíždějí za prací a celkově se mění styl života na vesnicích, svůj vliv mají rovněž média a růst vzdělanosti. Je nutno slevit z některých požadavků, samozřejmě tak, aby nebyla ovlivněna věrohodnost získávaných dat. Při výběru obce je rozhodujícím faktorem výskyt vhodných informátorů, není možné omezit se pouze na malé obce, často je nutno hledat i v městsech a menších městech. Jeden z rodičů informátora, případně jeho partner může pocházet z větší vzdálenosti, jejich rodná obec ale musí náležet do stejné nářečnické skupiny. Lze akceptovat i informátora, který část života prožil v nejbližším okolí zkoumané obce.

Naopak stále platí, že je vhodné zkoumat v informátorově domácím prostředí, aby byl jeho projev co nejpřirozenější, je třeba získat důvěru informátora a vzbudit v něm zájem o aktivní spolupráci. Bez zásadních změn se uplatňují základní dialektologické metody sběru materiálu: metoda řízené konverzace, dotazníková metoda, přímé dotazy; jako pomůcka často slouží obrázky reálií. Jazykový materiál je během výzkumu zaznamenáván, a to několika způsoby: jednak vyplňováním dotazníků, jednak průběžnými poznámkami; rovněž jsou pořizovány nahrávky. Osvědčuje se nahrávat kompletní výzkum (například i průběh vyplňování dotazníků).

Přes četné překážky mohou i současné nářeční výzkumy přinést cenný jazykový materiál, zejména v oblasti nářeční řemeslnické terminologie, která na soustavnější zpracování stále čeká.² Od roku 2014 je autorkou tohoto pojednání realizován samostatný přímý terénní nářeční výzkum zaměřený na terminologii řemesel na Prostějovsku (svým nářečím se Prostějovsko řadí k centrální podskupině středomoravských nářečí). Zdejší nářeční řemeslnické terminologie se dotýkají některé diplomové práce, např. *Nářeční řemeslnická terminologie na Konicku* (Rybníkárová 2008), *Nářeční terminologie ve Vrbátkách* (Sloupská 2008), a menší rukopisné monografie, např. *Vokalismus a slovník nářečí protivanovského* (Trnečka 1933). Prostějovský region se vyznačuje dlouholetou tradicí oděvnictví, je pro něj typická výroba a zpracování textilu, kůže, konfekcionářství prádla a obleků, ale i vyšíváčství, ševcovství nebo výroba papučí. Oblast oděvnictví se v regionu rozvíjela jak ve velkých firmách, tak i v drobných řemeslných podnicích. Zajímavou obec pro výzkum řemeslnické terminologie představuje například Hrochov. Ten se nachází 20 km západně od Prostějova na nejnižší hranici bývalého konického okresu, v současnosti je částí obce Lipová a žije zde přibližně 200 obyvatel. Od roku 1918 představovalo hlavní způsob obživy většiny hrochovských obyvatel tzv. domácké krejčovství, tedy zakázkové šití či zpracování oděvů v domácnostech pro větší, prostějovské podniky. Dodnes zde žijí pamětníci, kteří vyhovují základním požadavkům nářečního výzkumu a současně jsou vhodnými informátory-řemeslníky.

Pro výzkum řemeslnické terminologie je důležité, aby měl informátor dlouhodobější zkušenost s daným řemeslem, pokud možno aktivně se mu věnoval: aby dovedl pojmenovat a popsat pracovní postupy, nástroje, pomůcky a užití materiály, vysvětlit, k jakým činnostem se jednotlivé nástroje a pomůcky užívaly atd. Nemusí být v daném oboru vyučen (to někdy — zejména u mladších řemeslníků — může být spíš na škodu, protože ve škole je snaha nahrazovat tradiční výrazivo, zpravidla německé přejímky, českými spisovnými výrazy). Je ale důležité (nezbytné), aby slovní zásobu týkající se řemesla informátorovi předal tradiční řemeslník ze starší generace. V období listopad 2014 až červen 2015 bylo autorkou tohoto článku v Hrochově provedeno několik výzkumů zaměřených na terminologii domáckých krejčích, během nichž bylo zaznamenáno přibližně 300 termínů. Řada z nich doposud nikde zachycena nebyla, jak ukazuje srovnání s *Archivem lidového jazyka* (dále ALJ).

ALJ shromažďuje excerpta z nářečních prací tištěných i rukopisných, zejména starších monografií (např. *Nářečí Určic a okolí /Kopečný 1957/*), slovníků (např. *Dialektický slovník moravský /Bartoš 1906/*), filologických i etnografických časopisec-

2 Jako nářeční terminologii chápeme v souladu s Jarmilou Vojtovou a Jaroslavou Hlavsovou terminologickou složku lexika a vrstvu označení, která se vztahují k venkovské materiální kultuře a tradičním krajovým řemeslům. Jedná se o soubor lidových odborných názvů (např. nástrojů, výrobků, pracovních postupů) charakteristických pro určitý řemeslný obor. Nářeční terminologie je součástí tradičního dialektu, odráží tedy jeho systémové rysy. Oproti spisovné terminologii se vyznačuje menší mírou terminologizace, s čímž souvisí určitá variabilita pojmenování, jejich nejednoznačnost a potenciální expresivita; nelze vždy snadno odlišit slova terminologická od výrazů vytvořených jen jako opisná pojmenování neterminologické povahy (srov. Hlavsová 1986; Vojtová 2008, 2010, 2011).

kých příspěvků (např. z Naší řeči, Českého lidu) a také materiál získaný prostřednictvím dopisovatelů. Buduje se od r. 1952, byl digitalizován (obsahuje cca 1,5 milionů záznamů) a nadále je průběžně rozšiřován; doplňuje jej např. materiál z tzv. korespondenčních anket, kompletní materiál obsažený v Českém jazykovém atlase, excerpta z bakalářských a magisterských diplomových prací či disertačních prací dialektologického zaměření i z přímých terénních výzkumů dialektologického oddělení. V současnosti ALJ slouží jako jeden z hlavních materiálových zdrojů pro vznikající Slovník nářečí českého jazyka.

Při srovnání jazykového materiálu získaného v Hrochově s ALJ se ukazuje, že ALJ neobsahuje více než čtvrtinu krejčovských termínů, a to zejména prefigovaná slovesa, např. *naréhovat* ‚nastehovat‘, *voentlovat* ‚obšít stehem, při kterém nit obtáčí svrchu okraj látky‘, *poštepovat* ‚prošít štepem‘, dále např. výrazy jako *cikcakovat* ‚prošívát stehem klikatého tvaru‘, *klečfald* ‚druh ozdobného skladu‘ nebo *pajlák* ‚druh poutka‘.

O něco menší skupinu slov ALJ zaznamenává v jiném významu, např. *pasňica/pasmica* je v ALJ doložena pouze jako ‚sukně, zástěra do pasu‘ (v tomto významu uvádí daný dialektismus i Slovník spisovného jazyka českého (dále SSJČ /Havránek 1989/), v našem výzkumu byl výraz *pasňica/pasmica* zjištěn ve významu ‚látka v pasu sukňe‘; některé druhy stehů jsou v ALJ zaznamenány jen v souvislosti s vyšíváním, např. *stro-meček*, *křížek*. Překvapivé je zjištění, že ALJ nezachytil slovo *tabola* ve významu ‚vodorovně umístěná deska, případně stůl, sloužící jako pracovní plocha krejčího‘, přestože tato reálie patřila k důležitým, běžně užívaným krejčovským pomůckám — i SSJČ jako druhý význam lexému *tabule* uvádí ‚vodorovně umístěná deska, zprav. dřevěná s příkladem *krejčovská tabule* (v ALJ je tento lexém doložen z publikace Malý slovníček horáctiny ve významu ‚velký stůl používaný k žehlení oděvů‘).

Můžeme konstatovat, že i současné nářeční výzkumy jsou pro dialektologii přínosem, a to zejména v oblasti řemeslnické terminologie, která patří k rychle mizejícím částem slovní zásoby. Podobně jako například v zemědělství zde mají zásadní vliv společenské změny: mění se styl života na venkově, způsoby práce, zanikají staré reálie, s čímž pochopitelně souvisí i ústup jejich pojmenování (příčemž není potřeba vytvářet nové ekvivalenty). Lze říci, že výzkum řemeslnické nářeční terminologie se na Prostějovsku uskutečňuje v pověstné hodině dvanácté. Přesto se daří zaznamenat řadu výrazů, které mohou přispět k poznání vývoje a současného stavu této součásti slovní zásoby. Jak se ukazuje, zjištěné poznatky obohatí zvláště vznikající Slovník nářečí českého jazyka.

BIBLIOGRAFIE:

Balhar, J. a kol. (1992): <i>Český jazykový atlas 1</i> . Praha: Academia.	Bartoš, F. (1906): <i>Dialektický slovník moravský</i> . Praha: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.
Balhar, J. a kol. (2011): <i>Český jazykový atlas. Dodatky</i> . Praha: Academia.	Havránek B. a kol. (1989): <i>Slovník spisovného jazyka českého I–VIII</i> . Praha: Academia.
Bartoš, F. (1886): <i>Dialektologie moravská I</i> . Brno: Matice moravská.	

- Havránek, B. (1924): K české dialektologii, *Listy filologické* 51, s. 263–271, 337–358.
- Hlavsová, J. (1986): Lidová terminologie v systému lexikální zásoby, *Naše řeč* 69. 5, s. 225–233.
- Ireinová, M. — Konečná, H. (2016): *Slovník nářečí českého jazyka. A–C*. Praha: Středisko společných činností AV ČR, v.v.i. [online] [cit. 2016-10-10]. Dostupné z WWW: <<http://sncj.ujc.cas.cz>>.
- Kopečný, F. (1957): *Nářečí Určic a okolí*. Praha: ČSAV.
- Rybníkárová, A. (2008): *Nářeční řemeslnická terminologie na Konicku*. Diplomová práce. Brno: Filozofická fakulta, Masarykova univerzita v Brně. [online] [cit. 2016-10-10]. Dostupné z WWW: <https://is.muni.cz/th/146965/ff_b/BAKALARSKA_PRACE_2007-2008.pdf>.
- Sloupská, E. (2008): *Nářeční terminologie ve Vrbátkách*. Diplomová práce. Brno: Filozofická fakulta, Masarykova univerzita v Brně. [online] [cit. 2016-10-10]. Dostupné z WWW: <https://is.muni.cz/th/86682/ff_m_b1/AAAAAAA.pdf>.
- Sochová, Z. (1995): Nářeční lexikografie, in: Čermák, F. — Blatná, R. (eds.), *Manuál lexikografie*, Jinočany: H&H, s. 249–262.
- Trnečka, K. (1933): *Vokalismus a slovník nářečí protivanovského*. Rukopis. Praha.
- Vážný, V. (1955): K otázce jazykového atlasu zemí českých, *Slovo a slovesnost* 16. 3, s. 159–173.
- Vojtová, J. (2008): K problematice vinařské nářeční terminologie, in: Kosek, P. — Čornejová, M. (eds.), *Jazyk a jeho proměny*, Brno: Host, s. 246–252.
- Vojtová, J. (2010): K nářeční terminologii pěstování vína, in: Bičan, A. a kol. (eds.), *Karlík a továrna na lingvistiku. Prof. Petru Karlíkovi k šedesátým narozeninám*, Brno: Host, s. 441–449.
- Vojtová, J. (2011): K problematice nářeční terminologie, in: Holub, Z. — Sukač, R. (eds.), *Dialektologie a geolingvistika v současné střední Evropě*, Frýdek-Místek: Kleinwächter / Slezská univerzita v Opavě, s. 209–215.
- Voráč, J. — Racková, M. (1968): Práce na Českém jazykovém atlase, *Slovo a slovesnost* 29. 3, s. 312–318.